Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 45, Nisan 2020, s. 155-171

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.42658>

Dr. Öğr Üyesi, Selim SÖZER

Süleyman Demirel Üniversitesi, Din Sosyolojisi, selimsozer@gmail.com

BİRLİKTE YAŞAMAK: ZOR, BERABER YAŞAMAK: GEREKLİLİK

Özet

İnsanoğlunun toplu olarak yaşaması esastır. Bu birlikteliği esnasında kimi husumetlerin, mücadelelerin ve anlaşmazlıkların (savaşların) olması da esastır. Tamamen barış içerisinde bir dünya temenniden ibarettir. Bu temenniye tümüyle mümkün kılmak belki mümkün değil; ama bir takım hukuki düzenlemeler yapmakla ve bir barış ortamı tesis etmekle sulha yaklaşmak imkansız olmaktan çıkabilir. Geçmişte yaşanan “milletler sistemi” ve “millet-i hakime”ye dayalı beraber yaşama örnekleri bugünün çokkültürlü, çokdinli, çok kimlikli ve çok etnisiteli postmodern dünyanın talepleriyle örtüşmemektedir. Din bu bağlamda birleştirici olduğundan daha fazla ayrıştırıcı bir fonksiyon icra eder. Tarihte en büyük kargaşa ve savaşların din yüzünden yapıldığını biliyoruz. Bu din (mezhep) savaşlarının da müesses din kurumu sahipleri (papaz, kardinal, haham, dini lider, vb.) tarafından güç elde etme (hegemonya) istekleri sonucunda ortaya çıktığı söylenebilir. Hoşgörü kavramına abanmak ise konuyu muğlaklığa mahkûm etmekle kalmaz; birlikte yaşamayı ötekini kabul etmeye razı bir duruma indirger. Rıza boyutu gelenek ve dinler açısından kabul edilemez bir durumdur. Birlikte yaşamak rızaya, beraber yaşamak hukuka saygıya dayanır ve heterojen ve kozmopolit toplumların bir mecburiyeti olarak varlığını sürdürür. Bu mecburiyeti veya barışı yok eden en önemli etkenin ise siyaset olduğu örnekler üzerinden ifade edilebilir.

Anahtar kelimeler: Birlikte yaşamak, güç istenci, hoşgörü, hukuk, çoğulculuk.

LIVING TOGETHER: DIFFICULT, LIVING TOGETHER: REQUIREMENT

Abstract

It is essential for human beings to live collectively. It is also essential that there are some hostilities, struggles and conflicts (wars) during this union. Completely peaceful world it is just a wish. It is perhaps not possible to make this wish entirely possible; but by making some legal arrangements and establishing an atmosphere of peace, approaching the peace may not be impossible. Examples of coexistence based on the "system of nations" and "national judges" in the past do not coincide with the demands of today's multicultural, multi-religious, multi-identity and multi-ethnic postmodern world. The religion in this context shows distinctive function rather than unifying function. We know that the greatest turmoil and wars in history are due to religion. It can be said that these religious (sectarian) wars also emerged as a result of the desires of the owners of religious institutions (priests, cardinals, rabbi, religious leaders, etc.) to gain power (hegemony). To overestimate the concept of tolerance does not only condemn the subject to ambiguity; it reduces the willingness to live together to accept the other. Consent size tradition and religions hungry broadcasting is unacceptable. Living together is based on consent, living together respects the law and exists as a necessity of heterogeneous and cosmopolitan societies. It can be stated through examples that the most important factor that destroys this obligation or peace is politics.

Keywords: Living together, willingness, tolerance, law, pluralism.

1- GİRİŞ: BİRLİKTE/BERABER YAŞAMAK: ZORU BAŞARMAK

Birlikte yaşamak veya beraber yaşamak¹ hem dünyanın hem de ülkemizin önemli bir sorunudur. Kavramı konuşmak barışı konuşmak anlamına gelir. Birlikte yaşamaktan kastedilen toplumun farklı unsurlarının bir ayrışma ya da çatışma içerisine girmeden aynı toplumun eşit haklara sahip, eşit bireyleri olabilmeleri olarak tanımlanabilir. Birlikte yaşama kültürü bu anlamda beraber yaşama kavramından daha fazlasını ifade etmektedir. Aslında burada şu soru da sorulabilir. Birlikte yaşama bir kültürlenme olabilir mi? O zaman yüzyıllar boyunca birlikte/beraber yaşayan insanlar niye birdenbire birbirlerinin boğazını sıkıya başlıyorlar. Neden bir kültür oluşmuyor? Yoksa birlikte yaşama ütopya mı?

Beraber yaşamak ise belirli şartlar doğrultusunda bir gereklilik midir? Mesela imparatorluksanız veya küreselleşmiş, yersiz yurtsuzlaşmış bir dünyada yaşıyorsanız ve bünyenizde farklı din, kültür ve etnisiteleri barındırıyorsanız “öteki” ile beraber olmak zorundasınız. Beraber var olma anlayışı; farklı etnik, din, kültür veya değer ve düşüncelere sahip toplumsal kesimlerin, aynı toplum içinde rızaya varmadan ve duygudaşlık içerisine girmeden birbirlerinin varlığını kabullenmesini, tahammülü ifade eder. Birlikte yaşama ise farklılıkları kabullenmenin ötesinde onu benimsemeyi, farklı olanla toplumsal yaşam içinde

¹ Bu iki kavramın farkına ilişkin bkz.: Hasan Yücel Başdemir, “Bir arada Yaşamamanın İlkeleri”. Ed. Ahmet Kavlak - Muhammet Enes Kala,(İstanbul: Hece Yayınları, 2015), 43-44.

barışçıl bir iş birliği ve etkileşime girmeyi, kültürler arasılığı içermektedir.² Zaten birlik varsa beraberlikten bahsedilemez ki.³ Çünkü beraber olmak için gereken ikilik yok olmuştur. Birlik bir olma halidir. Birlikte yaşamak duygudaşlığı da beraberinde taşır.

Birlikte yaşamaya bakarken geleneksel dönemde yaşanmış beraberlikler ile modern ve postmodern dönemdeki birlikte yaşama kavramı ve taleplerini bir birinden ayırmak zorundayız. Dinin ve müesses dinin bu konudaki ayrıştırıcı ve birleştirici niteliğini göz ardı etmeden dinlerin birlikte yaşamayı kolaylaştırdıkları veya güçleştirdikleri de incelenmeye değerdir. Dinin barışçıl dili kadar ötekileştirici söylemini de göz ardı etmemek gerekir. Örneğin İslam kendisini hakiki din (diğerleri tahrif olmuş ve batıl dinlerdir) olarak tanımlar ve Müslüman olmayanları ötekileştirir. Bu dinin doğasında olmak zorundadır. Yahudi ve Hristiyanlara benzememek ve kendine ait olanı kurmakla ilgili birçok emir, tavsiye ve uygulama bulunmaktadır.

“Birlikte yaşama” üzerine yapılan çalışmalara baktığımızda karşılaştığımız üretimin çoğunluğunun “Medine Vesikası” üzerinden bir birlikte yaşama manifestosu oluşturma çabası olduğunu ve dinin özünün barışı (selam), hoşgörüyü (benim dinim bana, sizin dininiz size), eşitliği (hepiniz Âdem’in çocuklarıdır), vb. savunduğunu söylediklerini görmekteyiz. Aynı dinin özü itibarıyla ötekileştirici (kafir/mümin, kafirleri dost edinmeyin) ve ayrıştırıcı (hz. peygamberin Yahudi ve Hristiyanlara benzemekten sürekli sakındırması ve diğer din saiklerinin batıl olduğu, kafirlerin necis olduğu) vasfının bulunduğunu da unutmamak gerekir. Ayrıca din sosyolojisi dinin özü, hakikati, sahilliği ile ilgilenmez. Onun konusu hepimizin bildiği gibi dinin toplum içerisinde yaşanmışlığı, mensuplarının dini nasıl algıladıkları, bu algı biçimlerinden ne tür bir yapı ve ilişki biçimi ürettikleri üzerinde durur. Tarih boyunca büyük ayırma ve çatışmaların din kaynaklı olduğunu söylemek abartı olmaz.

Bugün geldiğimiz noktada modernliğin ulus devlet modelini icadının milliyetçilik düşüncesini beslediği ve her ırkın, etnisitenin veya modernin kurduğu terimle hayali bir cemaat olarak tanımladığı ulusun kendi egemenliğini oluşturma ve tanınma içerisine girdiğini görmekteyiz. Ayrıca postmodernite ise dinde, kültürde yaşamın her renginde çoğulculuk üzerinden dünyayı kurgulamaktadır. Postmodernite bireyleri kendi kimliklerini inşa etmeye zorlamakta, her birey de bilinçli bir şekilde kendi kimliğini oluşturmaya yönelmektedir⁴ Postmodernitenin temel varsayımları içerisinde bulunan olumsuzluk eylemlerimizin temeli olan normlarımızın hiçbir aşkın, dinsel ve metafizik bir üst normu olmadığına dair bir evren anlayışına ve eylem bilincine sahip olduğumuza işaret eder.⁵ Tek hakikat, hatta hakikat anlayışını reddeder. Gerçek din yoktur. İslam dinler arasından seçilebilecek bir dindir.⁶ Dinsel çoğulculuk düşüncesi de diğer dinleri reddetmeden (mutlak din anlayışının reddi), batıl olduklarını söylemeden onları da kabullenmek ve kendi dinine tabi olmaya devam etmeyi

² Nevzat Fırat Kunduracı, “İslam Medeniyetinde Birlikte Yaşama Kültürü”, Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi 15/34 (2015): 61-88.

³ Rahmi Karakuş, “Birlikte Yaşamak Ne Anlama Gelir?” Birlikte Yaşamak. Ed. Ahmet Kavlak - Muhammet Enes Kala. (Ankara: Hece Yayınları, 2015), 182.

⁴ Ali Yaşar Sarıbay, “Kent: Modernleşme Ve Postmodernleşme Arasındaki Köprü”. Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne. Ed. Ferzan Bayramoğlu Yıldırım. (İstanbul: WALD İstanbul Akademisi Yayınları, 1996), 44.

⁵ Kasım Küçükalp, Nietzsche ve Postmodernizm, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2003), 115.

⁶ Seyfettin Aslan ve Abdullah Yılmaz, “Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi 2/2, (2001): 93-108.

anlatmaktadır.⁷ Çokkültürlülük her türlü kültürün, kimliğin, etnisitenin, yaşam tarzı (life styl) nın kabullenilmesini öngörür. Burada karşımıza çıkan şey hoşgörüdür.

Birlikte yaşamanın, hoşgörünün, demokrasinin vb. karşısında olan yok gibidir. Tartışılması gereken hoşgörünün, yani tahammülün sınırının ne olacağı, beraber yaşarken hoş görmek, rıza göstermek zorunda olup olmayacağı, olmadığı takdirde bunun birlikte yaşama olup olmayacağıdır. Zaten bireyler ve toplumlar normal olarak tarih boyunca beraberce yaşamışlardır. Bu imparatorlukların çok ırklı, çok dinli, çok etnisiteli, çok kültürlü yapılarının zaruri bir sonucudur. Bir arada yaşayamamanın altındaki temel motivasyon devletlerin, toplumların ve bireylerin güç istenci, kendilerini tehdit altında hissetmeleri ve siyasetin müdahalesi olduğu da açıktır. Tarih bunun misalleriyle doludur. Osmanlı'daki Celali İsyanları ve devletin bunları acımasızca bastırışı Şah İsmail'e karşı Osmanlının kendisini tehdit altında hissetmesi neticesidir. 1900'lere kadar Osmanlı ile hiç problem yaşamayan Ermenilerin başkaldırmaları, Batı'daki Yunan, Bulgar ve Arnavutların kopuşu Fransız ihtilalinden sonra dünyayı saran milliyetçilik duygularının bir tezahürü, ulusların egemenlik arzuları ve daha güçlü olma isteklerinin ürünüdür. Rumların ve Yahudilerin 1923 sonrası ülkeyi terk etmeye zorlanması, 6-7 Eylül 1955'te azınlık mülklerinin yağmalanması devletin azınlıkları ticari anlamda bir tehdit olarak görmelerinin, "Türkiye Türklerindir" sloganını gerçekleştirmek isteğinin sonucudur. Bir gün öncesine kadar komşu olan Alevi ve Sünnilerin (1978 ve 1979 Çorum ve Kahramanmaraş olayları) bir anda hasım olmaları da siyasetin bir sonucu değil midir? Sırp, Hırvatlar ve Boşnaklar bir arada yaşarken kim birdenbire onları acımasız bir savaşın içine atmıştır? Nasıl olmuştur da daha dün komşu olanlar ertesi gün birer cani olarak karşılırları dikilmiştir? "Millet-i Sadıka" olarak adlandırılan Ermeniler niçin bir anda düşmana dönüşmüşlerdir? Güneydoğu olayları da aynı sorunun muhatabı değil midir?

Ama şu rakamların varlığı da bir gerçek: 2011 yılında yapılan bir araştırmaya göre eşcinsel komşu istemeyenlerin oranı %84, AIDS'li komşu istemeyenler %74, nikâhsız yaşayan çift istememe oranı %64 ve tanrıya inanmayan biriyle komşuluk yapmak istemem diyenlerin oranı da %64'tür. Bunun yanında, Türkiye'de kamuoyunun %48'i Hristiyan komşu istemediğini söylerken, Avrupa'da Müslüman komşu istemeyenlerin oranları da küçümsenmeyecek düzeylerde. Litvanyalıların %47'sinin Müslüman komşu istemediği yapılan araştırmanın sonucudur.⁸ Buna rağmen bunların bir arada (birlikte değil) yaşamaları adil bir yönetim ve hukuki bir düzenle mümkündür.

Burada bir noktayı ayırt etmemiz gerekmektedir. Aynı din, aynı ırk, aynı toprak ve aynı düşüncede olanların arasında birlikten ve bir arada yaşamadan söz edebiliriz, hatta etmemiz gerekir. Belki şu anda en büyük tartışma alanının aynı dine inananlar arasındaki ihtilaflar oluşturmaktadır. Zaten tarihi süreç içerisinde de böyle olmamış mıdır? Bu sorunun çözümü ötekileştirici ve tek hakikatçi dilin terk edilmesinde yatar. Bu dilin oluşturulabilmesi için düşünce sisteminin dönüşümüne ihtiyaç olduğu açıktır. "Yaşantılarımıza, çabalarımıza bakarsak, neredeyse bütün davranışlarımızın, isteklerimizin, başka insanların varlığıyla bağıntılı olduğunu görürüz. Bilgilerimizin ve inançlarımızın büyük bir kısmı, bize başkalarının yarattığı

⁷ Dinsel çoğulculuk hakkında bkz.: Mahmut Aydın. "Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk". Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları. Ed. Mahmut Aydın. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 14-49.

⁸ Dünya Değerler Araştırması'nın 2011 Türkiye sonuçları
<https://m.bianet.org/bianet/toplum/131644-turkiye-nin-deger-haritasi> (01-09-2019)

bir dil aracılığıyla, gene başkaları tarafından verilmiştir. Dil olmasaydı, akıl gücümüz, geliştirilmiş hayvanlarla kıyaslandığında çok düşük kalırdı.”⁹ Bu ifadelerden konuştuğumuz dilin toplum tarafından şekillenmiş olduğu da açıkça anlaşılmaktadır. Düşünce de dilden bağımsız değildir. Bu anlamda birlikte yaşamak başkalarının da doğru olabileceği düşüncesine ve bu düşüncenin de tolere edebilen bir dile ulaşması ile mümkün olabilecektir.

Beraber yaşama noktasında netice olarak yapılacak şeyin zorunda olduğumuz beraber yaşamak için evrensel değerlere odaklanmak ve tabii hukuk çerçevesinde adil bir yönetim sergilemek olduğu düşünülebilir. Çoğulcu dünyanın gereklerine uygun olarak devletin herkese, her etnisiteye, her kültüre ve her dine eşit mesafede durmayı başarması bugün birlikte olmasa da beraber yaşamayı mümkün kılacak düzenlemeler olarak durmaktadır. Bu eşit mesafe, rıza, kabul ve hoş görmeyi bireyden yani benden istemek imkansız sınamak anlamını taşır. Medine antlaşmasının da milleti hakime fikrine dayandığı göz ardı edilmemelidir. Güç ve adalet birlikte olursa beraber yaşamak imkansız olmaktan çıkar.¹⁰ Bugün postmodern küresel dünyanın üzerinde tartıştığı birlikte yaşamak ise daima mümkün olmayan bir ütopya olarak kalacak görünüyor.

2- MEDİNE VESİKASI VE OSMANLI’DA BERABER YAŞAMA DENEYİMLERİ

Beraber yaşama örneklerinin başında Medine Vesikası ismiyle tanınan antlaşmadan bahsedilir. Antlaşma hicretten sonra Medine’de yaşayan Muhacir ve Ensar’dan oluşan Müslümanları, Yahudileri ve müşrikleri ortak çıkarlar etrafında bir araya getirmeyi amaçlamış ve belli ölçüde başarılı da olmuştur. Metnin değişik zamanlarda katılanlarla birlikte genişlediği de bilinmektedir.¹¹

Antlaşma metninin Medine’deki gayr-i Müslimlere yönelik zimmet amacıyla hazırlanmadığı bilinmekle birlikte gerek ashop tarafından kullanılan ifadelerden gerekse sonraki dönemlerde yapılan zimmet hukuku çalışmalarından ve anlaşmalarında yer alan benzer ifade ve esaslardan hareketle, vesikanın zimmete esas teşkil eden bir düzenleme olduğunu tespit etmek de pekâlâ mümkündür.¹² Çünkü zimmet hukukunun önemli kavramlarından olan eman kavramının sahabe tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Gerçekleşen sürgün ve infazlara rağmen isyana yeltenmediği için yaşamını sürdürmesine izin ve rilen Medineli Yahudilerin anlaşmalı olarak hayatlarına devam etmeleri zimmet hukukunun varlığını gösterir. Ayrıca Vakıdi Hayber gazvesi hazırlıkları esnasında Müslümanlara düşmanın gücüyle korku salmaya çalışan Yahudi’ye, ibn Ebi Hadred’in "Allah'ın düşmanı, bizi düşmanlarımızla mı korkutuyorsun, hâlbuki sen bizim zimmet ve emanımız altındasın" dediğini nakleder.¹³

Zimmet antlaşmasına Medine’de yaşayan müşrik ve Yahudilerin niye katıldıkları düşünülebilir. Evs ve Hazreç kabilelerinin oluşturduğu müşriklerin bir kısmı Müslüman olmuştu. Müşriklerin gerekçesi olarak; sürekli birbirleriyle mücadele eden bu iki kabile, içlerinden Müslüman olanların ayrılması ile birlikte Yahudilere karşı güçsüz duruma düşmesi, antlaşmanın barış getireceği ve Yahudilere karşı kendilerini koruyacağı umudunu taşımaları

⁹ Cengiz Özakıncı, Dil ve Din, (İstanbul, Payel Yayınları 1998), s.111.

¹⁰ Ahmet Kavlak. “Birlikte Yaşama problemi açısından Irkçılık, Ümmetçilik, Mezhepçilik” Birlikte Yaşamak. Ed. Ahmet Kavlak - Muhammet Enes Kala. (Ankara: Hece Yayınları, 2015), 195-196.

¹¹ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınları, 1995),191.

¹² Abdurrahman Demirci, Medine Vesikası: “Oluşum Süreci ve Zimmet Antlaşmalarına Etkisi”, İstem Dergisi 10/19, (2012): 253-271.

¹³ Demirci, a.m.

gösterilebilir.¹⁴ Yahudilerin sözleşmeye ne zaman dahil oldukları tartışmaları doğrultusunda Bedir savaşı sonrası katıldıkları,¹⁵ hatta Bedir zaferini içine sindiremeyen ve sürekli Müslümanlara hakaret eden Ka'b b. Eşref'in öldürülmesini müteakiben antlaşmaya katıldıkları düşünüldüğünde yapmak zorunda oldukları anlaşılmaktadır.

Zimmet hukukunda kişilerin can ve mallarının koruma altında olduğu, din ve fikir özgürlüklerine sahip oldukları ama devletin izin verdiği ölçüde hareket serbestliğine sahip oldukları bilinmektedir. Hatta nüfus hareketleri doğrultusunda tehdit olarak görülen zimmet ehlinin ülkenin herhangi bir yerine sürgüne gönderilmesinde mahzur görülmemiş, hatta sık sık uygulanmıştır. "Öteki" olmayanların dahi aynı muameleye maruz kaldığı da bilinmektedir. Fatih'in Karamanoğlu Mehmed Bey'le yaptığı savaşın ardından hem İslamlaştırma/Türkleştirme çerçevesinde hem de tehdit unsuru olmaktan çıkarmak için bir çok Karamanlı aile ve aşiret Balkanlarda iskân edilmiştir. II: Mahmut İstanbul'da mukim Halidileri yaptığı yeniliklere karşı bir tehdit olarak algıladığı için Sivas'ta ikamete mecbur tutmuştur. Aynı padişah Müslüman görünümüne leke sürdüğü gerekçesiyle tekrar İstanbul'a getirtmiştir.¹⁶ Türkiye'nin her tarafında Avşar köyünün varlığı bize Avşar sürgünlerini hatırlatmaktadır.¹⁷ Kalabalık bir boy olan Avşarlar yönetim için tehdit olarak algılandığı için farklı padişahlar tarafından farklı bölgelere iskana zorlanmış ve sık sık göç etmek zorunda kalmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin Yahudilerle olan münasebetlerine beraber yaşama açısından bakıldığında zimmet hukuku çerçevesinde konuyu değerlendirmek gerekmektedir. Yahudilerin Osmanlı Devleti ile ilişkilerine Fatih'in 1453'te, İstanbul'u fethettikten hemen sonra, Rumeli ve Anadolu Yahudi Toplumuna seslenerek onları yeni başkente yerleşmeye çağırması tarihi itibarıyla bakılabilir: "... Tanrı bana birçok ülke bahsetti ve hizmetkârı Hazret-i İbrahim ve Hazret-i Yakub'un sülalesine sahip çıkmamı... Onları himayeme almamı bana emretti... Aranızda kim, Tanrı'nın yardımıyla İstanbul'a gelip yerleşmeyi, incirin ve bağın gölgesinde huzur içinde yaşamayı, serbest ticaret yapıp mal mülk sahibi olmayı arzular." Osmanlı'nın Yahudilerle bir arada yaşama tecrübesi hakkında verilebilecek çok örnek vardır. 1492 yılında II. Bayezid'in eyalet yöneticilerine gönderdiği bir buyruk Yahudilerin Endülü's'den Osmanlı mülküne getiriliş sürecini anlatır: "İspanya Yahudileri, onları geri çevirmek şöyle dursun, tam bir içtenlikle karşılanacaklar... Aksine hareket ederek göçmenlere kötü muamele yapacak veya en ufak bir zarara sebebiyet verecek olanlar ölümle cezalandırılacaklar..."¹⁸ Yahudilerin Osmanlı mülkünde millet sistemi içerisinde ehl-i zimme olarak rahat bir şekilde yaşadıklarını rahatlıkla görebilmekteyiz.

Ermenilerin İstanbul'da Türkler tarafından iskân edilmeleri Fatih Sultan Mehmed'in Bursa'da bulunan Ermeni ruhânî lideri Hovakim'i İstanbul'a davet etmesiyle başlamıştır. Daha önceden Ermeniler Anadolu'nun bir çok farklı vilayetinde iskan edilmekte idiler. Hatta bazı illerde ermeni nüfusun Müslüman nüfustan fazla olduğu dahi ifade edilmektedir. Örneğin Van

¹⁴ Mustafa Özkan, *Medine Vesikası/Anayasası ve Birlikte Yaşama*, (İstanbul: Fecr Yayınları, 2018), 59.

¹⁵ İhsan Süreyya Sırma, "Medine Vesikasının Mevsukiyeti İle İlgili Bazı Veriler", *Bilgi ve Hikmet Dergisi* 5, (1994): 49- 53.

¹⁶ Rüya Kılıç, "Osmanlı Devletinde Yönetim Nakşibendi İlişisine Farklı Bir Bakış; Halidi Sürgünleri", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 17, (2006): 103-119.

¹⁷ Hasan Halakaçayır, *Aşarlar-Son Göç*. (Adana: Karahan Yayınları, 2016), arka kapak.

¹⁸ Naim A. Güler, "Osmanlıda Bir Arada Yaşama Tecrübesi-Yahudiler", *Kutlu Doğum Haftası: "Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Hukuku" Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara: DİB. Yayınları, 2015), 227-236.

vilayetinde 1893 sayımında 65,000 civarında ermeni ve 60,000 civarında Müslüman yaşamaktadır.¹⁹ Aynı sayım verilerine göre Erzurum'da 140,000, Bitlis'te 120,000, Sivas'ta 150,000, Elazığ'da 105,000, Kayseri'de ise 61,000 Ermeni ikamet etmektedir. Daha ilginç olan aynı yılda İstanbul'da 873,565 kişi yaşamakta ve bunların sadece 384,910'u Müslümanlardan oluşmaktaydı. 384,910 Müslüman nüfusa karşılık 152, 741 Rum, 149,590 Ermeni ve 44,361 Yahudi iskan edilmekteydi.²⁰ 1882 yılı nüfus Osmanlı Devleti'nin tamamında da 2.660.000 Ermeni nüfusu bulunmaktadır.²¹

Süryaniler de Osmanlı Devleti'nde millet sisteminin bir parçası olarak değerlendirilmişler, bir cemaat olarak varlıklarını sürdürmüşler, kendilerine ait kiliselerinde Ermeni patrikliğine bağlı patriklik olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin cemaatlerin dini işlerine karışmadığını lakin patrik seçimine patriğin dini lider kimliğinin ve görevlerinin yanında siyasi bir kimliği ve idari görevleri olması hasebiyle seçimlere müdahale ettiği söylenmektedir. Her cemaatin kendi dini liderini seçmesinin serbest olduğu ve padişahın tasdiki sonrasında göreve başladığı da ifade edilmektedir. Patriğin başkanlığında oluşan ruhani meclisin, cemaatin her meselesiyle meşgul olduğu, evlenme, boşanma ve vasiyet gibi medeni hakları tamamen kendi dinî ve hukuki sistemlerine göre tanzim ve idare ettiği ifade edilmiştir. Dinî cemaatlerin liderleri ise birer devlet memuru gibi, kendi yönetimlerindeki toplulukların yönetiminden Sultan'a karşı sorumlu tutulmuş, bazı küçük davaların, kilisede kurulan mahkemelerde, kilise kanunlarına göre görülmüş, verilen kararlar ise onlar adına Osmanlı Devleti tarafından infaz edilmiştir.²²

Rumlar/Ortodoks Hristiyanlar aynı şekilde yurdun muhtelif yerlerinde ikamet etmiş Osmanlı millet sistemi içerisinde değerlendirilen ve Cumhuriyet sonrasında azınlık olarak isimlendirilen topluluktur. Anadolu Rumlarının kökeni hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Nakracas'ın tezine göre; "Rumların Eski Yunan koloniciler ve İoanlar ile soysal ilişkileri ya yok denecek kadar azdır ya da hiç yoktur. Eski Yunan koloniciler yalnızca kıyı şeridinde yerleşmiş ve orada güçlü koloni kentleri kurmuşlardı. Sayılan nisbeten az olan Yunan koloniciler daha sonraları bir yandan yerli halklar, öbür yandan zamanla Anadolu'ya göç eden veya orada devlet kuran çeşitli uluslar kaynaşarak, Anadolu halklar mozaiğinin artık kolay ayırdedilemeyen bir ögesini oluşturmuşlardı... Konya, Amasya, Sivas, Gümüşhane gibi yerlerde yerli halklar (Kelkitler, Kaldeliler, Makronlar, Khalibler, vb.) Bizans döneminde ilkin Hristiyanlaştılar ve Yunanca yazılmış İnciller aracılığıyla Yunanca öğrenerek Hellenleştiler".²³ Rum kelimesinin Kur'an'ı Kerim'de kullanılması ve daha o dönemde Anadolu'ya Bilad-i Rum denilmesi, Osmanlıların Balkanları Rumeli olarak isimlendirmesine bakarak burada yaşayan halkların

¹⁹ Servet Mutlu, Osmanlı Nüfus Sayımları ve Ermeniler, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/osmanli-nufus-sayimlari-ve-ermeniler/> (03-09-2019)

²⁰ [https://tr.wikipedia.org/wiki/1893_Osmanlı%20imparatorlu%C4%9Funda_n%C3%BCfus_say%C4%B1m%C4%B1\(05-09-2019\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/1893_Osmanlı%20imparatorlu%C4%9Funda_n%C3%BCfus_say%C4%B1m%C4%B1(05-09-2019))

²¹ Cahit Külekçi, "Osmanlıda Birlikte Yaşama Tecrübesi Ermeniler", Kutlu Doğum Haftası: "Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Hukuku" Sempozyumu Bildirileri, (Ankara: DİB. Yayınları, 2015), 249-272.

²² Gabriel Akyüz, "Osmanlıda Bir Arada Yaşama Tecrübesi: Süryaniler", Kutlu Doğum Haftası: "Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Hukuku" Sempozyumu Bildirileri, (Ankara: DİB. Yayınları, 2015), 273-296.

²³ Georgios Nacracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökleri, Çev. İbrahim Onsunoglu, (İstanbul, Belge Yayınları, 2003), 13-14.

tümü için kullanılan bir terim olduğunu çıkartabiliriz.* Karpat; “Osmanlı idaresinin 1840’lı yıllara dek imparatorluktaki tüm Hristiyan Ortodokslardan Rum olarak söz ettiğini” söyler.²⁴

Batı Anadolu’da bulunan pek çok il yoğun Rum nüfusuna konu olmuştur. Mesela benim yaşadığım Isparta vilayetinde 1923 yılı öncesi nüfusun yaklaşık 1/3’ü Rumlardan müteşekkil idi. Müslüman çocuklarla aynı okula giderlerdi. Rumlar fesli, Müslüman öğrenciler sarıklı olarak okurlardı.²⁵ Ticaret ve sanayi odasını Rumlar kurmuş ve halı ticareti onların teşebbüsü ile Isparta’ya getirilen “Şark Halı Kumpanyası” vasıtasıyla yoğun bir sektöre dönüşmüştü. Rum tüccarlar ticaretini yapar, Müslüman kadınları atölyelerde halı dokurlardı. Rumların İstanbul’da ikamet edenlerinin sayısı da 1897 sayımına göre²⁶ 236.000’dir. İstanbul’un toplam nüfusunun 1.059.000 olduğu dikkate alınırsa bu nüfusun azımsanmayacak bir sayıya tekabül ettiği görülür. Hele hele aynı dönemde Müslüman sayısının 612.000 ve gayr-i Müslim (Ermeniler, Rumlar, Sırp ve Yahudiler) sayısının 447.000 olduğu gözlerden kaçmazsa “milletler topluluğu” nu yönetmenin zorluğu daha iyi anlaşılabilir. Bu zorluğa Avrupalıların Rumlara olan ilgisi eklenince 1821 Yunan ayaklanmasına kadar hiçbir etnik grubun sahip olmadığı ayrıcalığa sahip olmuşlar, “sultanın öne çıkardığı Müslüman evrenselcilik ve Osmanlı-Müslüman enternasyonalizmi tarafından uzun süredir bastırılmış olan Türkler bile böyle bir ayrıcalığa”²⁷ hasret kalmışlardır. Rumların İzmir, Ayvalık, Aydın, Trabzon gibi kentlerde göçlerle ciddi bir nüfus yoğunluğuna ulaşmış ve İskenderiye, İzmir, İstanbul, Selanik, Trabzon gibi liman kentlerinde burjuva bir hayatı yaşamaya başlamış,, enikonu zenginleşmişlerdir.²⁸

“Millet Sistemi”nin dışında kalan ama toplum tarafından “öteki” olarak görülen unsur çingenelerdir. Çingenelerin Hindistan menşeli oldukları oradan dünyaya üç kol halinde yayıldıkları, ana kolun İran üzerinden Anadolu’ya ve oradan da Rumeli ve bütün Avrupa kıtasına yayıldıkları tespit edilmiştir.²⁹ Anadolu’da fazla kalmadıkları, Balkanlar üzerinden Avrupa’ya geçerken Balkan topraklarında daha yoğun yerleştikleri tarihi kayıtlarda geçmektedir.³⁰ Kaynaklarda Kıpti ve/ya Çingene olarak kayıtlara geçtiği, Trakya bölgesinde yoğun yaşadıkları bölgenin “Liva-i Çingane=Çingene Sancağı” olarak isimlendirildiği, onların yerleşik ve kurallı hayata adapte olamadıkları, zaman zaman ordunu sair ihtiyaçlarını görmek için kullanıldıklarını, demircilik, çalgıcılık, kalaycılık gibi mesleklerde mahir oldukları ifade edilmektedir.³¹

* "Yunan olmak" ve "Rumluk" aynı şey değildir. Günümüzde Anadolu topraklarında yaşayan Rum kökenli ailelerin Trabzon'un Of ilçesine kadar yayıldığı görülmektedir. En çok bilinen Yazıcı, Beyazıtlar, Melesler, Altukalar, (Altıokka) ve Çelikler'in soyları San.Papandreu ve Rodos Rahiplerine dayanır. Yunanlık Kuzey Yunanistan ve Mora çevresiyle sınırlıdır. Buralarda yaşayan Slavların Helenleşmeleri neticesinde Yunanlık oluşmuştur. Buna karşın daha geniş bir anlamı olan Rumluk, bir toplum ve ülkeler anlayışını ifade eder. Batı Anadolu, Adalar-Kıbrıs dahil ve Rumeli Yarımadası gibi daha geniş bir alan, Rumlukla ilgilidir. (Bkz. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Rum> (01-09-2019); Nacracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökleri, 14-15.

²⁴ Kemal Karpat, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 126.

²⁵ 1880-1980 Isparta, (Isparta, Isparta Valiliği Yayınları Yayınları, 2001), 189.

²⁶ Karpat Osmanlı Nüfusu 1830-1914, 186.

²⁷ Karpat, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, 125.

²⁸ Ayşe Ozil, Anadolu Rumları, çev. Ali Özdamar, (İstanbul: Kitap Yayınları 2016) 36.

²⁹ Suat Kolukırık, Düünden Bugüne Çingeneler, (İstanbul: Ozan Yayınları, 2008), 110-111.

³⁰ İsmail Altınöz, Osmanlı Toplumunda Çingeneler, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 79-86.

³¹ Altınöz, “XVI: Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi İçerisinde Çingeneler”. Yeryüzünün Yabancıları Çingeneler. Ed. Suat Kolukırık,(İstanbul: Simurg Yayınları, 2007),16.

Kanuni'den itibaren bu zümreler hakkında kasaba ve köyleri gezerek cinayet, soygun gibi eylemlerde bulundukları, çadırlarının önünde çalgılı çengili eğlencelerle genel ahlaki bozdukları şeklinde şikayetler yapılmaya başlanılmıştır. Çingenelerin kötü işlerle şöhret bulmaları dolayısıyla bölgede vuku bulan her türlü kanunsuzluk durumunda olağan şüpheli konumunda olmuşlardır. Zaman zaman kendilerine yaptırımlar uygulanmış, zaman zaman bulundukları mahallin dışına çıkmaları yasaklanmış zaman zaman da sürülmüşlerdir.³²

Yerleşik hayata geçmeleri konusunda yapılan çalışmalar kısmen başarılı olmuş kısmen özgürlük düşüncesi ve kurallı hayata adaptasyon sıkıntısı onların göçebe kalmalarında ağırlık noktasını oluşturmuştur. Bazıları Müslüman, bazıları ise Hristiyan olarak bilinmektedir. Osmanlı döneminde cizye* konusunda bir yeknesaklığın olmadığı bazen Hristiyan muamelesine tabi tutuldukları, bazen de daha fazla bir cizye karşılaştıkları ama hiç cizye alınmayan Müslüman muamelesi yapılmadığı da kaydedilmektedir.³³

Çingenelerin tarih boyunca toplumun en alt katmanında yaşadıkları, Avrupa pazarlarında esir olarak satıldıkları bir dönemde Osmanlıların onların köle olarak satılmalarını engellemesi de bir gerçek olarak kaydedilmelidir.³⁴ Bugün dahi çingenelerin toplumsal karşılığının iyi olmadığı, onların toplumun en yoksul, en eğitimsiz ve en uyumsuz topluluğunu oluşturdukları bir vakiadır. Yapılan bir araştırma çingene imgesinin dilde kullanım şekillerinin bile ne denli iyi olmadığı (çingeneleşme/pintileşme, yetmiş iki milletin buçuğu vb.) göstermekte hatta onlar için kullanılan Roman kelimesi daha sevimli gelmektedir. Çünkü araştırmaya katılan üniversite öğrencilerinin % 34,5'i çingene kelimesini olumsuzlarken Roman kelimesini aynı öğrencilerin % 21,8'i olumsuz olarak değerlendirmiştir.³⁵

Osmanlı içerisinde yaşayan başka önemli bir unsur da Müslüman olmalarına rağmen genellikle Türkmen aşiretlerinden oluşan, heterodoks olarak nitelendirilen Alevilerdir. Türklerin İslam'la ilk karşılaşmaları esnasında onların yaşadığı bölgelerde İslamlaşma, özellikle büyük şehirlerde hızla devam ederken, kırsal kesimlerde bunun gerçekleşmesi uzun zaman almıştır. Bu süreçte Türkmen boylarının Müslümanlaşmasında Ahmed Yesevî, Arslan Baba ve Korkut Ata gibi Türkmen Babalarının silinmez izleri vardır. Şehirlerde İslamiyet'in kitabî/sünnî yorumu etkili olurken; özellikle göçebe ve yarı göçebe topluluklar arasında, Şiiliğin veya Şiilikten etkilenen akımların müessir oldukları görülmektedir. Şiiliğin Türkmen boyları arasında yayılmasının sebepleri arasında onların, İslamiyet'in birçok unsurunu doğrudan doğruya Araplar Acemler vasıtasıyla almış oldukları gerçeğini sayabiliriz.³⁶

Şehirlerde yaşayan halkın medreseye dayalı Sünni İslam anlayışını benimsemelerine karşılık kırsalda yaşayan konar göçer ahalinin Türkmen babalardan öğrendikleri daha kualsız, eski inançlarına daha yakın heterodoks olarak tanımlanabilecek bir inacı (Şii) benimsemişlerdir. Bu durum şehirlilerin kendilerini hor ve hakir görmelerine, Sadettin köpek gibi devlet yöneticilerinin aşapılamalarına ve eziyet etmelerine sebep olmuştur. Buna birde devletin toprak

³² Altınöz, "XVI: Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi İçerisinde Çingeneler", 15.

* Cizye vergisi İslam hukukunda yalnızca Müslüman olmayan teb'anın kendilerini koruması karşılığı devlete ödedikleri vergidir.

³³ Rumeli çingeneleri hane ve mücerret ayırt edilmeksizin 22 akçe ödemekteydiler. Müslüman olanlardan 22 ve gayrimüslimlerden 25 akçe alınmaktaydı. Altınöz, Osmanlı Toplumunda Çingeneler, 235.

³⁴ Altınöz, "XVI: Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi İçerisinde Çingeneler", 16

³⁵ Kolukırık, Dünden Bugüne Çingeneler, s. 127.

³⁶ Ahmet Turan-Harun Yıldız, "Tarihten Günümüze Anadolu Aleviliği", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26/26-27 (Eylül 2008): 11-24

rejimi ve vergiler üzerinde yaptığı değişiklikler sonucu Türkmen toplulukları Osmanlı'dan çok önce 1240'da Babailer isyanı olarak bilinen ayaklanma başlatmışlardır.³⁷ Burada iki hususu göz önünde bulundurmak gerekir: Şehirli Sünni topluluklar ile Alevi topluluklar arasında oluşan husumet ve siyasetin taraflardan birisine uygulamış olduğu baskı. Aynı durum Osmanlı dönemi için de söz konusudur.

Tarihi süreç içerisinde Babailik, Abdallık, Bektaşilik, Hurufilik, Kızılbaşlık*, Kalenderilik, Haydarilik adı altında Bâtîniye zümresine girebilecek birçok tarikat ve mezhep ortaya çıkmıştır. Türkmenler arasında ortaya çıkan, Osmanlı merkezi idaresinin de Bektaşî ocakları olarak bir araya topladığı bu heteradoks tarikat/mezheplere Osmanlı uleması tarafından zındık, mülhid, rafizi, şii olarak bakıldığı ve Safevîlerin de etkisiyle “Kızılbaş” olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Bu Türkmenlerin İran'da Safevî Devleti'nin alt yapısını hazırlayan en önemli güç olduğunu unutmamak gerekir. Şah İsmail'in Anadolu Türkmenleri üzerinde Kızılbaşlık üzerinden Safevî propagandası yapmaya başlaması neticesinde Celalî ve Kızılbaş isyanlarının baş gösterdiği de ifade edilmektedir. Bunun üzerine Osmanlı'nın asker gönderdiği ve kıyım yaptığı da rivayet edilir.³⁸ Osmanlı Alevi ilişkilerinin hep sorunlu olduğu söylenebilir.

3- MİLLET-İ HAKİME, MİLLET SİSTEMİ VE BERABER YAŞAMAK

“Osmanlı'da beraber yaşama”nın kurumsal karşılığının “Osmanlı Millet Sistemi” olduğu ifade edilir. Osmanlı'da her millet, kendi kompartımanı çerçevesinde ana yapıya entegre olmuştur. Osmanlı Millet Sistemi toplumu Müslim-gayr-i Müslim şeklinde din temeli üzerinden tanzim etmektedir.³⁹ Osmanlı mülkünde yaşayan toplulukların din ya da mezhep esasına göre örgütlenerek yönetilme biçimi millet sistemi olarak adlandırılmış ve bu sistem İslam hukukunun da bir kurumu (zimmet hukuku) olarak işlev görmüştür. Bu sistemde Müslümanlar asli unsur (hakim millet olarak görülürken diğerleri ehl-i zimme olarak değerlendirilmişlerdir.⁴⁰ Millet kelimesi Batı'da olduğu şekliyle “nation”un karşılığı olarak değil Arapça din anlamındaki millet=milel karşılığı ve daha çok gayrimüslimleri ifade etmek için kullanılmıştır.⁴¹

Bu sistemde dine dayalı bir yönetim vardır ve bu yönetim içerisindeki hakim unsur Müslümanlardır. Diğer “milletler” medeni hukuk anlamında evlenme, boşanma, miras taksimi gibi konularda kendi mahkemelerini kurmaya ve işletmeye yetkilidirler. Çoğu yerde bu mahkemeler olmadığı için bu konularda da Osmanlı mahkemeleri tarafından yargılanmışlardır.⁴² Devletin uygun gördüğü ikamet sistemi içerisinde, demografik müdahale çerçevesinde

³⁷ Ahmet Yaşar Ocak, Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1996),

* Kızılbaş” tanımlamasının da Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın on iki dilimli kızıl taç giymesi, kızıl sarık takması ve müritlerini rütbelere göre aynı şekilde giydirmesiyle ortaya çıktığı ifade edilmektedir.

³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, 2, 10. baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 225-231; Salih Akyel-Zülküf Şimşek, “Klasik Kaynaklara Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Meydana Gelen Kızılbaş Ayaklanmaları”, Tarih Okulu Dergisi 7/19, (2014): 111-148.

³⁹ Mustafa Alkan, “Osmanlı'da Millet Sistemi”, Emperyalizm ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, (Ankara: Esam, 2015), 85.

⁴⁰ Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devletinde Millet Sistemi, (İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992), 10-13; İlber Ortaylı, “Millet Sistemi”, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 4: 996-997.

⁴¹ M. Macit Kenanoğlu, Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek, 3. Baskı, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 44.

⁴² Ayşe Ozil, Anadolu Rumları, çev. Ali Özdamar, (İstanbul: Kitap Yayınları, 2016), 141. Ozil bu konuda özellikle miras taksiminde Rum Cemaati üyelerinin zaman zaman Osmanlı mahkemelerini seçtiklerini de anlatır. Osmanlı'da Rum mahkemeleri hususunda geniş bilgi için bkz. Ozil, Anadolu Rumları, 133-155.

sürgünler gerçekleştirilmesi de yapılagelen işlerdendir. Hatta bu modelde Türk/İslam unsurlar da payını almış, yukarıda da söz ettiğimiz gibi Avşarlar tehdit oluşturdıkları gerekçesiyle Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ikamete mecbur tutulmuşlardır.

Bir arada yaşarken bir takım kuralların uygulandığı bilinmektedir. Tanzimat'a kadar gayr-i Müslimler kendilerini belli edecek kisve dini sembollerini üzerlerinde taşımak zorundaydılar. Müslüman topluluğun yanına bir gayr-i Müslim'in binitli olarak gelmesi ve Müslümanlardan daha yüksek ev yapması yasaklanmıştı. Mahalleler bile ayrılmış durumda olup hangi semtlerin hangi unsurlarca ikamet edildiği de belirlidir.⁴³ Kendi hukukları çerçevesinde kendi muhitlerinde olması koşulu ile meyhane tesis etmelerine izin verilmişti. Tanzimat'la birlikte kişinin dini üzerinden ayrımcılık yapılması sosyal dışlanma olarak görülmeye başlanmıştır.

Aşağıda bahsedileceği üzere bugün üzerinde durulan birlikte yaşama ve çoğulculuk düşünceleriyle geleneksel dünyanın beraber ve teba olarak yaşama anlayışı örtüşmemektedir. Çünkü bugün istenen ve hakim olan sistem temel hak ve hürriyetlerin eşitlik esasına göre dağıtıldığı liberal anayasal sistemdir. Bu sistemde bireylerin hayat tarzlarını seçme, siyasal ve toplumsal alana gerek bireysel gerekse gruplar aracılığı ile katılma ve faaliyet gösterme, bir grup oluşturma veya bir gruba dahil olma hakları vardır. Bir sözleşme toplumundan bahsedilmektedir ve bu anlayışa göre bireyler yaşayacakları yeri seçme konusunda da tamamen özgürdür. Hukuki anlamda tamamen eşit oldukları gibi bir grubun diğer bir gruba üstünlüğü de yoktur.⁴⁴

1-ULUS DEVLETEN/BERABER YAŞAYAMAMAKTAN ÇOK KÜLTÜRLÜLÜĞE/BİRLİKTE YAŞAMAYA: HOŞGÖRÜ VE KABULLENME

Çokkültürlülük, çokdincilik gibi postmodern dönemin çoğulculuk teorilerine gelmezden modernitenin etnosentrik=Avrupa merkezli ve ulus devlet esasına dayalı demokrasilerinden söz etmekte yarar vardır. Aydınlanmacı modernitenin dört temel esasının olduğundan söz edilir. Bunların pozitivizm, sekülerizm, hümanizm ve rasyonalizm olduğunu ifade edebiliriz. Bu dört unsur sonrasında gelişen değişimlerin temelini oluşturur. Bilimsel bilginin ortaya çıkmasının, aklın tek meşruiyet unsuru olarak ele alınmasının; dinin ve ezoterik yapıların reddinin, insanın tek ölçüt olarak görülmesinin, demokrasinin, ulus devletin inşasının, Batı dışı toplumların kültür ve yaşam tarzlarının reddinin, hatta onların ilkel olarak kabul edilmelerinin temelinde bu dört unsurun yatmakta olduğu ifade edilmektedir.⁴⁵

Modernitenin inşa (icat) ettiği ulus kavramı Anderson'a göre hayali bir birlikteliğe tekabül eder. "Ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur, kendisi aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir"⁴⁶ Ulusun ortak bir dil, tarih, kültür, folklor, gelenek, coğrafya, hatıralar, vatan yaratımı ve kutsallaştırılması sonucunda oluştuğu ifade edilir. Ortak bir dil, ortak bir tarih, ortak bir kültür, ortak bir gelenek inancına dayanma modern ulus devletin gereklerindendir.⁴⁷ "Ulus inşası terimi, bir tarafta, ideal olarak,

⁴³ Ekrem Işın, İstanbul'da Gündelik Hayat, (İstanbul: Y. K. Y. Yayınları, 2006), 35-56.

⁴⁴ Zeynel Abidin Kılınç, "Çokkültürlülük ve Millet Sistemi", PESA International Journal of Social Studies, June 3/2 (2017): 44.

⁴⁵ Selim Sözer, Gelenekten Modernliğe İskenderpaşa, (İstanbul: Meriç Yayınları, 2019), 164-182

⁴⁶ Benedict Anderson, Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, çev. İskender Savaşır, (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 20.

⁴⁷ Sözer, Gelenekten Modernliğe İskenderpaşa, 191-192.

genellikle çok uzun bir tarihsel süreçte, başlangıçta birbirlerine gevşek bağlarla bağlanmış toplulukları, ulus-devlet terimine tekabül eden ortak bir toplum haline getirmeye yol açan sosyopolitik bir gelişim süreci anlamına gelir.”⁴⁸ Devletin oluşumundan sonra ulusun, devleti oluşturan ideolojiye göre var kılındığı ifade edilmektedir. Bu ideolojileri; dil birliği, kültür ve tarih birliği, soy birliği, din birliği ve düşman tanımı olarak belirtebiliriz.⁴⁹

Bu süreçler hakim ulusların diğerlerini sömürgeleştirmeleri ve asimilasyona tabi tutma girişimleriyle sonuçlanmıştır. Bu girişimin başarısızlıkla sonuçlandığını söyleyebiliriz. Mesela, homojenleştirme ve asimilasyon baskılarına karşın, Yahudilerin kendi dinlerine bağlılıklarını ve kültürel kimliklerini titizlikle devam ettirdiklerine şahit olunmuştur. Orta Asya'da, komünizmin altın çağı boyunca bile, Azeriler, Tacikler, Kazaklar, Türkmenler, Özbekler ve Kırgızlar kendi etnik kimliklerini dikkatlice korudular. 1980'lerde, Bulgaristan hükümeti, Müslümanlar dahil tüm azınlıkların adlarını Bulgarlaştırmaya zorlayan bir kararı yürürlüğe koydu. Bu hareket başarılı olmadı ve üç yüz binin üzerinde Bulgar Müslüman'ın Türkiye'ye göçüyle sonuçlandı. Göçmenler ulusu olan ABD'de bütün asimilasyon politikalarına rağmen 1960'tan itibaren Afrikalı Amerikalıların, Porto Pikoluların, Meksikalı Amerikalıların, yerli halkın ve Asyalı Amerikalıların etnik kimliklerini vurgulamaları asimilasyon idealine bir soru işareti koydu. Fransa'daki göçmenlerden kendi kültür, dil ve kimliklerini, homojen kültür ve tipik Fransız hayat tarzı için terk etmeleri beklendi ama olmadı. Bu politika Paris'in 54 kilometre güneydoğusunda, içerisinde 29 etnik grubu barındıran 50.000 nüfuslu Meaux'in belediye başkanı, Jean-Francois Cope'un ifadesiyle “tam bir başarısızlık örneği”dir.⁵⁰

Bu Aydınlanmacı etnosentrik modernleşme sürecinde imparatorluktan ulus devlete geçen Cumhuriyet Türkiye'sinde, önceki dönemde Müslüman olmayan toplulukları ifade etmek için kullanılan “cemaat-ı muhtelif, milel-i saire, tebaa-i gayrimüslime, milel-i muhtelif, taife-i gayrimüslime” gibi kavramlar yerini Lozan antlaşması ile birlikte azınlık kavramına ve eşit yurttaşlık hukukuna bırakmıştır. Gayrimüslim etnik unsurlar azınlık olarak görülürken diğer unsurlar ise Türkleştirme (asimilasyon) politikaları çerçevesinde Türk olarak görülmüş ve buna uygun Türk kavramı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede Yunanistan'la yapılan bir antlaşma ile Türkiye'de yaşayan Rumlar Yunanistan'a, Yunanistan'ın özellikle Makedonya bölgesinde; yani Trakya'da yaşayan Türkler Türkiye'ye getirilmiştir. Kalan azınlıklar Osmanlı millet sisteminde olduğu gibi yaşayacaklarını zannederken homojen bir toplum oluşturma, Türk mali politikası çerçevesinde ekonomiyi millileştirme çabası içerisine giren Cumhuriyet Türkiye'sinde bunun olamayacağını kısa zamanda anlamışlardır. Bu süreçte azınlıkların yurt dışına gittikleri, varlık vergisi adı altında gayr-i Müslimlere ağır vergiler yükleyen uygulama neticesinde özellikle İstanbul'da yaşayan Yahudi, Ermeni ve Rumlardan oluşan azınlıklar ülkeyi terke zorlandıkları görülmüştür.⁵¹ Bu uygulamalar sonucunda Anadolu ve Trakya hiçbir döneminde bu kadar Türk ve bu kadar Müslüman olmamıştır.

⁴⁸ Kılınç, “Çokkültürlülük ve Millet Sistemi”, 7-19.

⁴⁹ Ozan Erözden, *Ulus Devlet*, (İstanbul: Levha Yayınları, 2003), 133-147.

⁵⁰ Abdurrahman Momin, “Çoğulculuk ve Çokkültürcülük: İslami Bir Bakış Açısı”, Çev. Birsan Banu Okutan, *Ali Coşkun, M.Ü. ilahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2010/1): 203-230.

⁵¹ Ahmet Kızılkaya, “Ekonomik ve Siyasal Boyutlarıyla Varlık Vergisi”, *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 5/12 (2016/2): 84-95.

En son ekonominin tümüyle Türklerin eline geçmesi düşüncesiyle 6-7 Eylül 1955’de İstanbul’da azınlık mülklerinin yağmalanması söz konusu olmuş, ardında kalan azınlıkların önemli bir bölümü ülkeyi terk etmiştir. Modernleşmeci ulus devlet fikrinin tek tip bir ulus inşa etme ve farklı olanları bu kültür ve kimlikte eritme projesi farklı ülkelerde farklı düzeylerde gerçekleşmiştir. Bu farklılıkları yadsıyıcı düşünce dünyaya yalnızca yıkım, kan ve gözyaşı getirmiştir. Yıkım, kan ve gözyaşının ardından tek uluslu, tek dilli, tek dinli, tek etnisiteli, tek kültürlü, tek folklorlu bir ulus yaratma çalışmaları tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de sorgulanmaya başlamıştır.

Postmodernlik çoğulculuklar üzerine vurgu yapar. Bu durum küresellik iddiasındaki postmodern söylemle paradoks oluşturur.⁵² Çokkültürlülük söylemleri küresel dünyada, baskın küresel kültürün yanında birer çeşni olarak kalacağı malum bir durumdur. Bütün insanların otomobil kullandığı, cin giydiği, cep telefonu ile iletiştiği, facebook, instagram, twitter hesaplarında eyleştiği ve birbirine -ama daima yerel unsurların/madunların küresel/galip olana-benzeştiği, herkesin İngilizce öğrenme ihtiyacı hissettiği, tüketme arzusu içerisine dâhil olduğu bir dünyada yerel kültürlerin birer meze ve yeni ekonominin konusu olmaktan öte gidemeyeceği de aşikârdır. Bu arada mezeleşen kültürlerin çeşitliliğinde bir artışın olduğu da yadsınamaz. Dil araştırmaları ve yaşayan dilleri bulma ve yaşatma gayretleri, kültürel antropoloji ve etnolojinin kıyıda köşede kalmış kültürleri teşhir ve diriltme çabalarını, dünyadaki tüm etnisiteler üzerinde çalışarak onları kimliklendirme çalışmalarını bu gerçek ışığında değerlendirmek doğru olur.

Postmodern düşüncesin doğasında evrensellik olmadığı gibi tek hakikat daha doğrusu hakikat fikri de yoktur. Modernite ilahi hakikat fikrini yok sayıp insanı tek hakikat haline getirirken ve bunu dinsel bir hakikat gibi sunarken postmodernlik hakikat fikrini parçalamıştır.⁵³ Dinler kurtarıcı hakikat değil bir ihtiyaca binaen (kişisel tatmin, aşkın olana yönelme, doğaüstü bir varlığa inanma arzusu, vb.) insanların seçimine bırakılmış öğretilerden ibarettir. Bu dinde çoğulculuk düşüncesini doğurur. Birinin diğerinden üstün olduğunu söyleyemeyeceğimiz birçok din çevremizde durur ve biz onlardan “hoşumuza giden” birisini seçeriz.

Postmodern bir anlayışın sonucunda oluşan çoğul etnisiteler kavramı üzerinden şekillenen yeni demokrasi düşüncesi yerel halklar üzerinde ısrarla durmakta ve yönetim anlayışını geliştirerek temsili demokrasiden katılımcı demokrasiye geçiş denemeleri yapmaktadır. Halkın ve yerelin çeşitli enstrümanlar kullanılarak (kent konseyleri, belediyelerde kadın meclisleri, engelli meclisleri, çocuk meclisleri, şehir STK’ları, Yerel Gündem 21’ler, vb.) yönetim kararlarına dahil olmaları sağlanmaya çalışılmaktadır. Yerel demokrasi adı da verilen doğrultuda hazırlanmış olan çerçevelerin başında yönetim gelmekte ve bu yönetim anlayışıyla yerel demokrasinin temel ilkelerinin gerçekleştirilmesinin imkanı üzerinde çalışılmaktadır.⁵⁴ Bunun ardından Avrupa Yerel Özerklik Şartı AB’ye üye ve aday ülkeler tarafından imzalanmıştır. Yerindenlik ilkesinin kavram olarak kullanılması ve yaygınlaşarak yerellik ilkesinin yerini alması da Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı ile olmuştur. Özerkliğin şu anlamı taşıdığını da not edebiliriz: “Bireylerin, grupların, örgütlerin, kurumların, bölgelerin ve devletlerin, gerçek ve tüzel kişilerin haklarını ihlal etmeksizin ulusal

⁵² Yasin Aktay, Küreselleşme-Çokkültürlülük-Sahicilik, (İstanbul: Tezkire Yayınları, 2015), 59-61.

⁵³ Mustafa Tekin, “Postmodernizmin “Din” Sorunu “Milel ve Nihal: İnanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi 12/2 (Temmuz – Aralık 2015): 7-24.

⁵⁴ Vasfiye Çelik, Fikret Çelik, Sefa Usta, “Yerel Demokrasi ve Yerel Özerklik İlişkisi”, Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 1/ 2 (Aralık 2008): 87-104

ve uluslararası hukuk çerçevesinde, kendilerini ilgilendiren alanlarda hedefler tayin ederek, kararlar oluşturma yetkisi". Yerel yönetimleri ilgilendiren özerklik kavramı ise; "Anayasa ve yasaların belirlediği kamu hizmetlerinin önemli bir kısmının halkın faydasına olacak şekilde, yerel yönetimlerin sorumluluğu altında gerçekleştirilme yetkisidir" denilerek tanımlanmıştır. Zaten Avrupa Özerklik Şartı'nın 4. maddesinin 3. fıkrası da; "kamusal sorumluluklar -genellikle ve tercihen- vatandaşa en yakın olan makamlar tarafından kullanılır." şeklinde konuyu izah etmektedir. Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartını imzalayan ülkeler, yapılacak düzenlemelerde, yerel yönetimlerin geniş bir özerkliğe sahip olmasına, yerel yönetimlerin görev ve yetkilerinin anayasa ile belirlenmesine, bu yetkilerin merkezi idare tarafından zayıflatılmamasına, yerel yönetimlerin kendi iç örgütlenmesini oluşturmalarına; gerekli mali kaynaklara sahip olunmasına, atanan değil seçilen organlardan oluşmasına ve adem-i merkeziyetçilik anlayışının sağlanmasına dikkat etmekle yükümlüdür.⁵⁵ Bu düşünce sistemi içerisinde kendisini tehdit altında hissedecek ve bölünme korkusu yaşayacak olan ülke böyle bir şeyi nasıl içselleştirebilecektir? Nasıl çekinmeden uygulayabilecektir?

Sosyal veya kolektif kimliğin bireyin çeşitli resmi ve gayri resmi sosyal gruplara, yani cinsiyet, milliyet, politik aidiyet, din, vs. gibi sosyal kategorilere üyeliği; kişisel veya bireysel kimliğin ise beceri duygusu, bedensel özellikler, başkalarıyla ilişki kurma yolları, psikolojik özellikler, düşünsel kaygılar, kişisel zevkler gibi bireysel özellikler üzerinden kurulduğu bilinmektedir.⁵⁶ Geleneksel toplumlarda kimlik, bütünlüklü, sabit ve genellikle tekil bir nitelik arz ederken özellikle postmodernite tartışmalarıyla birlikte bu bütünlüklü, sınırları aşağı yukarı belli olan, sabit ve tekil kimliklerin yerini giderek parçalı, değişken, çoklu ve esnek kimlikler almaya başlamıştır.⁵⁷ Bu değişken, parçalı kimliklerin tanınması ve kabulü söz konusudur. Bu noktada hiçbir ayrımcılığa gitmeye de müsaade edilmemektedir. Örneğin Türkiye'deki nüfus cüzdanlarında din hanesinin varlığı ve bu hanede yazılan dini kimliğin ayrıcalık oluşturduğu gündeme alınarak itiraz edilmişti.⁵⁸ 2017'den itibaren verilmeye başlanılan "Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Kartı"nda "dini" hanesi bulunmamaktadır.

Bu kadar etnik, dinsel, kültürel, yaşam tarzı farklılıkları, özerklik ve özgürlük talepleri karşısında nasıl birlikte olunacaktır? Nasıl bu kadar çok din, kültür ve yaşam tarzı farklılıkları içerisinde rıza oluşacak, herkes birbirini anlayacak, kabullenecek ve böylece birlikte bir yaşam oluşturulacaktır? Ayrıca postmodern epistemik krizin, hakikat anlayışını, doğru ve yanlış, iyi ve kötüyü kültürel görecelilik adına yadsıdığını, pek çok olumsuzluğa meşruiyet kazandırdığını da gözden kaçırmamak gerekiyor. Tüm kültür, etnisite ve yerel farklılıklar postmodern yeni ekonomide metalaşp tüketim unsuruna dönüşüyor, insanı insan yapan, yine ulusu ulus yapan değerler bir bir parçalanıyor, evrensel ve ulusal değerlerin hırpalanması sonucu doğan boşluğu ise, maalesef inanç grupları, mezhepler, cemaatler, kültürler, yeni dini hareketler ve etnik merkezli değerler dolduruyor. Acaba içinde yaşadığımız dönemde, dinsel, mezhepsel ve etnik

⁵⁵ Emine Akçadağ Alagöz, "Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı ve Türkiye", Bilgesam, <http://www.bilgesam.org/incele/753/-avrupa-yerel-yonetimler-ozerklik-sarti-ve-turkiye/#.XXio0H-hldg> (11-09-2019)

⁵⁶ Sibel Fügen Varol, "Medyada Yer Alan Temsillerin Kimliklenme Sürecindeki Rolü", The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science 26 (2014): 301-313.

⁵⁷ Süleyman Güven, "Postmodern Kimliklerin Kurulumu", Selçuk İletişim 9/1 (2015): 266-286.

⁵⁸ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), Türkiye'de nüfus cüzdanlarında din ibaresinin yer almasının, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin din ve vicdan özgürlüğüyle ilgili 9. maddesine aykırı olduğuna hükmetmiştir. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/02/100202_echr_turkey (12-09-2019)

kavgaların atbaşı gitmesiyle, postmodern kültürel görecelik arasında bir bağ yok mu? Hepsi bir tarafa birlikte olmasa bile beraber yaşamaya dinin ve siyasetin müdahalesi nasıl bertaraf edilecektir?

4- SONUÇ

Birlikte yaşama kültürü ve din cümlesinin üç sorunsalı bulunmaktadır. Bunlar birlikte yaşama sorunsalı, birlikte yaşamamanın kültür olması sorunsalı ve bu konunun dinle doğrudan ilişkisi sorunsalı.

Birlikte yaşama kelimesi sorunsaldır. Birlikte yaşamak beraber bir çatı altında yaşamaktan fazla şey ihtiva eder. Birlikte yaşamak aynı zamanda birlenmeyi, bir olmayı içerir. Birlik ve beraberlik temenni ettiğimizde doğru bir cümle kurmuş olmayız. Çünkü bir(lik) olduysak berber olunamaz. Çünkü beraberlikte en az ikilik vardır. Berabersek de bir olmamışızdır. Birlik olmak aynı zamanda hem hal ve hem dem olmayı da, duygudaşlığı da gerekli kılar. Beraber yaşamak ise bir toplum olmanın gereğidir. İmparatorluk veya çok dilli, çok kültürlü, çok dinli ve çok etnisiteli bir toplum yapısı bir arada yaşamayı zorunlu kılmaktadır. Geleneksel dünyada bu millet-i hakime modeli içerisinde veya yönetici elite yönetilenlerin ayrıştığı bir model çerçevesinde gerçekleştiriliyordu. Bugün postmodern bir toplum modelinde beraber yaşamak, tabii hukuk çerçevesinde oluşturulmuş yasaların güvencesi altında, güçlü ve tarafsız bir yönetimin olduğu yerde mümkün hatta gerekliliktir. Birlikte yaşamak ise uzak bir ihtimal olarak durmaktadır.

Birlikte veya beraber yaşamamanın kültür haline gelmesi de sorunsaldır. Toplumun yüzyıllardır yapageldiği işler, hissettikleri, ortaya koyduğu davranış biçimleri ve iletişim tarzları bağlamında birlikte yaşamamanın kültür olarak değerlendirilmesi zordur. Yüzlerce yıldır beraber olduğunuz, komşuluk yaptığınız insanların bir gün kapınıza silahla dayanmasını, bazı ayrılıklar dolayısıyla bir toplumu hasım olarak kabul etmesini kültürle nasıl izah edebiliriz? Millet-i Sadıka'nın bir anda düşmana dönüşmesi bir arada olmak ve kültür çerçevesinde nasıl anlamlandırılabilir?

Bu konuda din başlı başına bir sorunsaldır. Din hem ayrıştırıcı hem de birleştirici özelliği haiz bir kurum olarak görüldüğünde özellikle birlikte/bir arada yaşamamanın doğrudan müsebbibi olarak görülemez. Dinin kendi bağlılarına yönelik olarak kaynaştırıcı ve birleştirici mesajlarını yoğun olarak verdiği, dışarıda kalanlara yönelik olarak ayrıştırıcı bir dilli kullandığı bilinmektedir. Dinin kendisinin hakikat ve diğerlerinin batıl olma iddiası özünde var olan bir unsurdur. Din aynı zamanda dikotomiler üzerinden kendisini, tabilerini ve yolunu tanımlar: hak-batıl, mümin-kafir, cennet –cehennem, kafirleri dost edinmek-müminleri dost edinmek vb.

Zaten yeryüzündeki savaşların görünür sebeplerinin başında din ve varyasyonları (mezhep, tarikat vb.) bulunmaktadır. Ali Şeriatî tarih yorumunu, çatışmacı teori çerçevesinde hak ile batılın savaşımı tarihi olarak yapar.

Sonsöz olarak bugün beraber yaşamak; tabii hukuk çerçevesinde, bireylerin haklarını gözeterek, herhangi bir düşünce, din, mezhep, ideoloji ve etnisiteye ayrımcılık uygulamadan özgürce bir hayatı mümkün kılmak biçiminde tanımlanabilir ve uygulanabilir ta ki iktidarlar (kanunu uygulayıcılar ve yöneticiler) yönetimleri altındaki birey, toplum veya cemaatlerden bir tehdit algısı alıncaya kadar.

KAYNAKLAR

- Akyüz, Gabriel, “*Osmanlıda Bir Arada Yaşama Tecrübesi: Süryaniler*”, Kutlu Doğum Haftası: “Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Hukuku” Sempozyumu, DİB. Yay., Ankara, 2015.
- Alagöz, Emine Akçadağ, “*Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı ve Türkiye*”, Bilgesam, <http://www.bilgesam.org/incele/753/-avrupa-yerel-yonetimler-ozerklik-sarti-ve-turkiye/#.XXio0H-hldg>
- Alkan, Mustafa, “*Osmanlı’da Millet Sistemi*”, Emperyalizm ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu, Esam, Ankara, 2015.
- Anderson, Benedict, Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, çev. İskender Savaşır, Metis Yay., İstanbul, 2017.
- Aslan, Seyfettin- Abdullah Yılmaz, “*Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm*”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C. 2, S. 2.
- Aktay, Yasin, Küreselleşme-Çokkültürlülük-Sahicilik, Tezkire Yay., İstanbul, 2015
- Altınöz, İsmail, Osmanlı Toplumunda Çingeneler, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.
- Altınöz, İsmail, “XVI: Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi İçerisinde Çingeneler”, ed. Suat Kolukırık, Yeryüzünün Yabancıları Çingeneler, Simurg Yay., İstanbul, 2007
- Aydın, Mahmut, “*Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk*”, (ed.) Mahmut Aydın, Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2005.
- Başdemir, Hasan Yücel, “*Bir arada Yaşamanın İlkeleri*”, (ed.) Ahmet Kavlak - Muhammet Enes Kala, Hece Yay., İstanbul, 2015.
- Çelik, Vasfiye, Fikret Çelik, Sefa Usta, “*Yerel Demokrasi ve Yerel Özerklik İlişkisi*”, Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Aralık 2008
- Demirci, Abdurrahman, “*Medine Vesikası: Oluşum Süreci ve Zimmet Antlaşmalarına Etkisi*”, İstem Dergisi, Yıl:10, S.19, 2012.
- Erözden, Ozan, Ulus Devlet, Levha Yay., İstanbul, 2003.
- Eryılmaz, Bilal, Osmanlı Devletinde Millet Sistemi, Ağaç Yay., İstanbul, 1992.
- Güleryüz, Naim A., “*Osmanlıda Bir Arada Yaşama Tecrübesi-Yahudiler*”, Kutlu Doğum Haftası: “Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Hukuku” Sempozyumu, DİB. Yay., Ankara, 2015.
- Hacettepe Üniversitesi Göç ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (HUGO) tarafından gerçekleştirilen “Türkiye’deki Suriyeliler: Toplumsal Kabul Ve Uyum Araştırması”. (2014 verilerine göre) <https://data2.unhcr.org/en/documents/download/46184>
- Halakaçayır, Hasan, Aşarlar-Son Göç, Karahan Yay, Adana,2016.
- Hamidullah, Muhammed, İslam Peygamberi, çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul 1995.
- İşin, Ekrem, İstanbul’da Gündelik Hayat, Y. K. Y. Yay., İstanbul, 2006.
- Kapat, Kemal, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, Timaş Yay., İstanbul, 2010.

- Karakuş, Rahmi, “*Birlikte Yaşamak Ne Anlama Gelir?*,” ed. Ahmet Kavlak - Muhammet Enes Kala, *Birlikte Yaşamak*, Hece Yay., Ankara, 2015.
- Kavlak, Ahmet, “*Birlikte Yaşama problemi açısından Irkçılık, Ümmetçilik, Mezhepçilik*,” ed. Ahmet Kavlak - Muhammet Enes Kala, *Birlikte Yaşamak*, Hece Yay., Ankara, 2015.
- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, 3. Baskı, Klasik Yay., İstanbul, 2012.
- Kılıç, Rüya, “*Osmanlı Devletinde Yönetim Nakşibendi İlişkisine Farklı Bir Bakış; Halidi Sürgünleri*”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, S.17, İstanbul, 2006.
- Kılınç, Zeynel Abidin, “*Çokkültürlülük ve Millet Sistemi*”, *PESA International Journal of Social Studies*, June 2017.
- Kolukırık, Suat, *Dünden Bugüne Çingeneler*, Ozan Yay., İstanbul, 2008.
- Kolukırık, Suat, *Yeryüzünün Yabancıları Çingeneler*, Simurg Yay., İstanbul, 2007
- Kunduracı, Nevzat Fırat, “*İslam Medeniyetinde Birlikte Yaşama Kültürü*”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, Yıl: 15 S.: 34, 2015.
- Küçükaltı, Kasım, *Nietzsche ve Postmodernizm*, İstanbul, 2003.
- Külekçi, Cahit, “*Osmanlıda Birlikte Yaşama Tecrübesi Ermeniler*”, Kutlu Doğum Haftası: “Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Hukuku” Sempozyumu, DİB. Yay., Ankara, 2015.
- Mutlu, Servet, “*Osmanlı Nüfus Sayımları ve Ermeniler*”, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/osmanli-nufus-sayimlari-ve-ermeniler/>
- Nacracas, Georgios, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökleri*, Çeviren: İbrahim Onsunoglu, Belge Yay., İstanbul, 2003.
- Ortaylı, İlber, “*Millet Sistemi*”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İstanbul, 1985.
- Ozil, Ayşe, *Anadolu Rumlari*, çev. Ali Özdamar, Kitap Yay., İstanbul, 2016.
- Özkan, Mustafa, *Medine Vesikası/Anayasası ve Birlikte Yaşama*, Fecr Yay., İstanbul, 2018.
- Sarıbay, Ali Yaşar, “*Kent: Modernleşme ve Postmodernleşme Arasındaki Köprü*”, (ed.) Ferzan Bayramoğlu Yıldırım, *Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne*, WALD. İstanbul Akademisi Yay., İstanbul, 1996.
- Sırma, İhsan Süreyya, “*Medine Vesikasının Mevsukiyeti İle İlgili Bazı Veriler*”, *Bilgi ve Hikmet*, S. 5, İstanbul, 1994.
- Sözer, Selim, *Gelenekten Modernliğe İskenderpaşa*, Meriç Yay., İstanbul, 2019.
- <https://m.bianet.org/bianet/toplum/131644-turkiye-nin-deger-haritasi>
- https://tr.wikipedia.org/wiki/1893_Osmanl%C4%B1_%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu_n%C3%BCfus_say%C4%B1m%C4%B